

УДК 21. 009:32

Ш 49

Руслана ШЕРЕТЮК,

*доктор історичних наук,
професор кафедри образотворчого
та декоративно-прикладного мистецтва
Рівненського державного
гуманітарного університету,
м. Рівне, Україна*

**СТАВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ
ЦЕРКВИ ДО ПАМ'ЯТОК САКРАЛЬНОГО
МИСТЕЦТВА ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ
НАПЕРЕДОДНІ ЇЇ СКАСУВАННЯ 1839 Р.**

Шеретюк Р. М. Ставлення Російської Православної Церкви до пам'яток сакрального мистецтва Греко-Уніатської Церкви напередодні її скасування 1839 р. У статті аналізуються чинники, перебіг та наслідки процесу уніфікації культово-обрядової практики Греко-Уніатської та Російської Православної Церков на Правобережній Україні та в Білорусі в 30-ті рр. XIX ст., зокрема форсованого нищення творів уніатського сакрального мистецтва.

Ключові слова: Правобережна Україна, Білорусь, Греко-Уніатська Церква, Російська Православна Церква, сакральне мистецтво.

Шеретюк Р. Н. Отношение Русской Православной Церкви к памятникам сакрального искусства Греко-униатской Церкви накануне ее отмены 1839 г. В статье анализируются факторы, ход и последствия процесса унификации культово-обрядовой практики Греко-Униатской и Русской Православной Церквей на Правобережной Украине и в Белоруссии в 30-е гг. XIX в., в частности форсированного уничтожения произведений униатского сакрального искусства.

Ключевые слова: Правобережная Украина, Беларусь, Греко-Униатская Церковь, Русская Православная Церковь, сакральное искусство.

Sheretiuk R. M. Attitude of Russian Orthodox Church towards famous pieces of monumental art of Greek Uniate church before its abolition in 1839. The article analyzes factors, course and consequences of the process of unification of cult ritual practices of Uniate Greek and Russian Orthodox Churches in Right-Bank Ukraine and Belarus in the 30s. of XIX century, including the forced destruction Uniate works of sacred art.

Keywords: Right-Bank Ukraine, Belarus, Greek Uniate Church, the Russian Orthodox Church, sacred art.

Постановка проблеми. Упродовж кінця XVIII–XIX ст. унаслідок реалізації етноконфесійної політики Російської імперії й одержавленої Російської Православної Церкви щодо Греко-Уніатської Церкви відчутно змінювався духовно-культурний ландшафт Правобережної України і Білорусі. На цих теренах проводилися заходи, спрямовані на формування у свідомості автохтонного населення упереджено-негативного ставлення до Греко-Уніатської Церкви, та, зрештою, поетапне її скасування, а також відбувалося методичне вилучення та нищення її духовно-культурних надбань, зокрема в царині сакрального мистецтва.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Питання нищення надбань сакрального мистецтва Греко-Уніатської Церкви на Правобережній Україні та в Білорусі в 30-і рр. XIX ст. залишаються практично недослідженими, саме тому виправдано звернутися до їх студіювання.

Мета наукової розвідки полягає у з'ясуванні ставлення Російської Православної Церкви до надбань сакрального мистецтва Греко-Уніатської Церкви на Правобережній Україні та в Білорусі в 30-і рр. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. На початку XIX ст. Російська імперія була як полінаціональною, так і поліконфесійною державою. Однак її вищі урядові кола були переконані, що для утвердження російської нації необхідно всіляко зміцнювати «благочестя», тобто православ'я, а будь-які відступи від нього кваліфікувалися ними як посягання не лише на релігійні, а й на національні та державні підвалини. За правління російського імператора Миколи I (1825-1855 рр.) кардинальні уніфікаційно-державницькі перебудови різних сфер суспільно-політичного та духовно-культурного, зокрема, релігійно-церковного, життя Правобережної України і Білорусі набули особливої виразності.

Низка урядових розпоряджень того часу дає підстави для твердження, що за правління імператора Миколи I безслідно почали зникати культові споруди як об'єкти творчості «різноплемінних» народів, у які вкладалися найкращі досягнення творчого генія того чи іншого етносу у виявленні свого самобутнього образного мислення, а на їх місці поставали церковні будівлі, позбавлені національного колориту та національного духу, уніфіковані за допомогою казенних трафаретів та усталених взірців. Цьому, зокрема, сприяло й те, що цар Микола I «найбільш близьким серцю» видом мистецтва вважав зодчество. Тому не дивно, що саме особисті смаки російського самодержця мали вирішальне значення для його розвитку. Прихильник суворого етикету у всіх офіційних виступах, Микола I надавав перевагу суворим холодним монументальним формам. Під впливом посиленого в той час інтересу до вітчизняної історії і пам'яток старовини у російській архітектурі формується національний стиль, який у церковному будівництві набув особливого поширення. Оскільки «основною російської нації, а отже, і національної своєрідності уявлялося православ'я, а історичною основою православ'я – Візантія», то новий стиль отримав назву «російсько-візантійсько-го» (Неоросійського, псевдовізантійського. – Авт.).

Зауважимо, що утвердженню цього стилю в церковному зодчестві Росії другої третини XIX ст. сприяли, зокрема, відповідні приписи духовного керівництва. Так, 25 квітня 1841 р. Синод видав указ про те, щоб під час створення проектів побудови православних церков «переважно і при можливості був збережений смак давнього Візантійського зодчества» [7: 385]. Водночас про те, що справа облаштування культових споруд та їх зовнішнього вигляду мала «загальнодержавне» значення, свідчило також видання двох атласів взірцевих проектів церков (1839 р. і 1844 р.). Останній був виданий з урахуванням побажань Синоду, які, зрештою, зводилися до вимоги включення до нього простих і дешевих у виконанні проектів храмів [1].

Наголосимо, що одним із головних об'єктів прискіпливої уваги російського уряду в контексті уніфікаційних перебудов релігійно-церковного життя на Правобережжі України і Білорусі стала Греко-Уніатська Церква, існування якої заважало царському самодержавству завершити остаточне злиття цих теренів із Російською імперією.

1834 р. почалося зініційоване світською і церковною адміністраціями Росії поступове «відновлення по Греко-Уніатських церквах обрядів Богослужіння і постанов Греко-Східної Церкви у всій їх чистоті». Вже 7 лютого 1834 р. відбувся собор уніатського духовенства Білоруської і Литовської єпархій, постановою якого вводилися в користування служебники московського видання 1831 р., запроваджувалася перебудова уніатських церков «за греко-східними взірцями», зокрема облаштування їх іконостасами, «без яких неможливо здійснювати східне богослужіння», а також висувалася вимога до всіх архієреїв, «щоб вони всіма силами піклуватися про відновлення східних обрядів та викорінення «зловживань» у богослужінні» [9: 119].

Уже за рік білоруський генерал-губернатор князь М. Хованський вимагав звіту у греко-уніатської адміністрації краю про вжиті з цього приводу заходи. В одному з послань до єпископа Оршанського Василя (Лужинського), він, зокрема, писав: «Урочисте святкування в уніатських церквах деяких латинських свят, проголошення проповідей польською мовою, використання римських убрань, монстранцій, піснеспівів, відправлення навіть римської мші та римських обрядів існують ще майже скрізь по-колишньому у всій силі, що підтримує дух відчуження від Росії» [9: 127]. Зрештою, і справа облаштування уніатських культових споруд іконостасами «на греко-східний взірець» просувалася надто повільно.

Однією з головних причин, що гальмувала її хід, було недостатнє фінансове забезпечення постанови від 7 лютого 1834 р. про переобладнання інтер'єрів греко-уніатських церков. Хоча нею передбачалося виділення 5 тис. рублів щороку на урядження греко-уніатських церков у Литовській і Білоруській єпархіях, однак до генерал-губернаторських канцелярій нерідко надходили скарги від греко-уніатських духовних відомств про порушення цієї постанови. Показовим у цьому аспекті є лист єпископа Василя (Лужинського) до князя М. Хованського. У ньому, зокрема, він пише: «Більше від усіх інших турбує мене цей важливий предмет і багато

коштує моєму здоров'ю. Однак що робити, що починати без будь-якої звідки-небудь допомоги? Душі в заставу ніхто не прийме і грошей на цей предмет не позичить» [9: 212]. Саме з огляду на скрутні обставини, він просив цивільну владу про дієву підмогу в справі облаштування уніатських храмів «за правилами Греко-Східної Церкви» [8]. Всього ж, за поданими відомостями єпископа Василя, упродовж 1834-1835 рр. у Білоруській єпархії в церквах було влаштовано 77 іконостасів.

Зрозуміло, що вказані переобладнання інтер'єрів уніатських культових споруд вимагали значних матеріальних витрат, необхідних для облаштування іконостасів, закупівлі книг та інших богослужбових речей. З метою вирішення фінансових аспектів цієї, як показав наступний досвід, складної проблеми, 5 листопада 1835 р. комітет міністрів Російської імперії ухвалив положення, за яким з державної казни «відпускалося» на влаштування іконостасів, престолів та церковного начиння до 300 рублів сріблом на кожну з греко-уніатських церков [6: 1080].

Однак не лише недостатнє фінансове забезпечення гальмувало процес облаштування греко-уніатських церков «за правилами Греко-Східної Церкви». Його утруднювали також вияви непокори рядового уніатського кліру та пересічних парафіян. Таким чином, опір проти «очищення» греко-уніатського обряду від «латинських домішок і перекручень» часто виходив із надр греко-уніатської парафії, нищення духовно-культурних традицій якої викликали іноді досить болісні реакції на це з боку вірян-уніатів. Водночас приписам місцевої церковної адміністрації щодо облаштування парафіяльних церков не корилися також і парафіяльні клірики. Саме тому процес облаштування греко-уніатських церков Литовської та Білоруської єпархій відповідно до православних взірців, що супроводжувався виявами непокори з боку вірян-уніатів та їх парафіяльних священників, відбувався за безпосередньої участі цивільних структур регіону та повсякчасного контролю з їхнього боку.

Більше того, відповідні постанови цивільної влади слугують вартісним свідченням того, що справа забезпечення повної відповідності всіх елементів греко-уніатської культової практики традиціям Російської Православної Церкви мала неабияке значення в контексті самодержавно-синодальних планів майбутнього скасування Греко-Уніатської Церкви. Так, 25 березня 1835 р. до правління Білоруської греко-уніатської єпархії надійшло розпорядження поліцейського управління краю, в якому керівник останнього вимагав від ієрархів звітів «про успіх і засоби, що кліром вживаються щодо облаштування іконостасів згідно з обрядом» [5: арк. 1]. Однак, як показала практика, справа переобладнання греко-уніатських церков просувалася надто повільно. Так, у Бобруйському повіті Литовської греко-уніатської єпархії, за донесенням місцевого чиновництва, «іконостаси обладнані лише в 2 церквах, у всіх же інших таких немає, і обряд богослужіння взагалі не узгоджений з постановами Східної Церкви» [5: арк. 12]. Огляд представників влади виявив, що із 47 греко-уніатських храмів Дисенського повіту лише у двох із них є об-

ладнання, «схожі на іконостаси» [5: арк. 13-13 зв.]. Як зазначалося у складеній ними відомості, «у всіх цих церквах Богослужіння хоча й проводиться слов'янською мовою і подібне до Греко-Російського, однак із відступом великим, і священники під час відправлення Літургії благословляють як католики, і в ужитку мають дзвіночки для дзвону в обідню» [5: арк. 13]. В Ігуменському повіті із 46-ти церков, що знаходилися на обліку духовного правління, лише одна була обладнана іконостасом [5: арк. 14-14 зв.]. Інспекція 9-ти парафій Речицького повіту виявила, що «Богослужіння відправляється духовенством ні за яким іншим, а за уніатським лише обрядом» [5: арк. 15 зв. – 16].

Варто зазначити, що такі доволі невтішні результати у справі «відновлення чистоти богослужіння» викликали з боку цивільних високопосадовців нарікання на керівництво греко-уніатських єпархій, яке, на їх думку, надто мляво виконувало важливе для самодержавства завдання. Однак, як дізнаємося з листа єпископа Литовського Й. Семашка до Віленського військового губернатора, князя М. Долгорукова від 8 травня 1834 р., владики мав на цей рахунок власні міркування. У цьому листі він наголошував, що «перевиховати, так би мовити, до тисячі трьохсот священників з причтами, змінити внутрішнє улаштування восьмисот Греко-уніатських моєї єпархії церков, придбати їм потрібні церковні книги і священне начиння і одяг – не є справа одного або двох років, і що тут необхідна з боку керівництва не лише розсудливість, але й обережність» [4: 63-64].

Наступна цілеспрямована робота греко-уніатської ієрархії щодо «виправлення помічених недоліків» в облаштуванні парафіяльних церков Литовської і Білоруської єпархій, що часто пересічними вірянами сприймалася як «вигадка, що суперечить вірі» [9: 248-250], дала зрештою бажані для владних структур результати. Станом на 5 травня 1836 р., згідно з надісланим у Греко-уніатську колегію звітом єпископа Литовського Й. Семашка, у парафіяльних церквах Литовської єпархії було облаштовано 396 іконостасів [4: 273], у січні 1837 р. їх було вже 509 [4: 305-306], а станом на 5 квітня 1837 р. – 561 [4: 319-320].

Одночасно із заходами, спрямованими на «до-тримання в точності властивого Грекоуніатському обряду богослужіння», тобто усунення відмінностей у культово-обрядовій практиці Православної та Греко-Уніатської Церков, із храмів Литовської і Білоруської єпархій вилучалися органи, лавки, дзвоники, бічні престולי та інші речі, безпосередньо пов'язані з уніатською культовою традицією. Зокрема, 31 липня 1833 р. єпископ Литовський Й. Семашко видав розпорядження про продаж органів, оскільки їх залишення «могло бути приводом до спокуси і, займаючи даремно місце в церкві, лише б обмежувало саме місце і перешкоджало навіть хорошему порядку в церкві і в богослужінні» [4:265]. Вже у другій половині 1835 р. використання органів по всіх греко-уніатських парафіях було заборонене. За пропозицією єпископа Й. Семашка, постанова Литовської греко-уніатської консисторії від 19 березня 1836 р. приписувала благочинним і настоятелям

монастирів упродовж 3 місяців продати органи, а у випадку відсутності покупців – розібрати їх і знищити [2: арк. 2-4; 341: 265-266]. Згідно з рапортом, надісланим Й. Семашком у Греко-уніатську колегію від 25 листопада 1836 р., 86 органів, що знаходилися в греко-уніатських церквах Литовської єпархії, були ліквідовані [4: 307]. Однак, як показав час, не всі греко-уніатські парафії виконали припис Литовської духовної адміністрації. Так, у вересні 1841 р. до відома Литовської православної консисторії надійшла інформація про те, що в Більському благочинні «при багатьох церквах знаходяться ще органи». Як з'ясували чиновники православного духовного відомства, винним у цьому виявився Більський благочинний протоіерей Костицевич, якого за «крайнє недбалство» негайно було усунуто з посади [4: 601-602].

Розпорядженням Й. Семашка від 8 квітня 1836 р. було заборонено використання дзвоників під час богослужіння у греко-уніатських храмах, а самі дзвоники рекомендувалося «продати або звернути на інші церковні потреби» [4: 269]. Приписом єпископа Литовського від 20 травня 1836 р. скасовувалися також амвони, що не відповідали традиції російського православ'я [4: 278-279].

Ще один вияв «латинських домішок» у культово-обрядовій сфері Греко-Уніатської Церкви – монстранції – розпорядженням єпископа Й. Семашка від 22 червня 1836 р. були вилучені з усіх греко-уніатських церков Литовської єпархії. Згідно з інструкцією цього архієрея, вони були поділені чиновниками духовного відомства на «декілька сортів по приблизній їх вартості» та сплавлені в окремі злитки [4: 281-282]. Останні надсилалися Й. Семашку в Санкт-Петербург, де владика закуповував на них необхідні для єпархіальних храмів культові предмети, зокрема дарохранительниці та дискоси [4: 285].

Отже, укорінені традицією уніатські сакральні предмети поступалися місцем православним. Вони не просто усувалися з інтер'єру храму, а доволі часто огудно нищилися ревними виконавцями проурядової програми «возз'єднання» греко-уніатів із Російською Православною Церквою. Зокрема, в рапорті греко-уніатського священника Я. Пашковського до Летичівського духовного правління від 31 грудня 1835 р. зазначалося: «...у підвідомчих мені церквах уніатські запровадження, як то престולי, полуризники, цимборії, монстранції, бічні вівтарика, польські ікони, Страшні Суди, чистилища католицькі знищені» [3: арк. 3]. У рапорті благочинного І. Сциборського до вказаного духовного відомства від 25 лютого 1837 р. міститься, зокрема, наступне: «Честь маю... донести, що при огляді церков відомства мого і за інших випадків я намагаюся нагадувати причту і парафіянам про знищення слідів уніатства, і вже зроблено багато виправлень, і багато уніатства знищено...» [3: арк. 16-16 зв.].

Висновки. Таким чином, під час радикальної нівеляції відмінностей елементів культово-обрядової практики Греко-Уніатської та Російської Православної Церков нищився самотутній, виплеканий не одним поколінням, пласт національної культури. Адже «сліди уніатства» були насправді зримими виявами тих глибинних трансформацій,

які відбулися у світоглядних орієнтирах, психології, а також художньо-естетичному просторі автотонного населення південно-західного регіону Російської імперії. У світських властей та церковних владик, як засвідчують численні документи тієї доби, не виникало думок з приводу того, що ті ікони, сповідальні, монстранції тощо – невід'ємна складова історичної пам'яті народу, важливий компонент його духовної культури, який дозволяє підтримувати неперервність етнічної еволюції, передавання її надбань наступним поколінням. І в цьому, зрештою, немає нічого дивного, адже метою великоросійського самодержавства була саме деетнізація населення, тобто сприяння втраті народом його прикметних рис, зокрема рідної мови, традицій і звичаїв у сакральній царині, а відтак з часом і етнічної ідентифікації.

Зрештою цілеспрямовані, переважно насильницькі за характером, заходи царського уряду та Російської Православної Церкви виявилися недостатніми, щоб остаточно знищити сильну уніатську релігійно-культурну традицію. Це засвідчують не тільки численні документи кінця XIX – початку XX ст., а й те, що й нині в багатьох православних культових спорудзах західних областей України, особливо тих, які збереглися від XVII–першої третини XIX ст., зустрічається значна кількість різноманітних пам'яток сакрального призначення, пов'язаних із діяльністю Греко-Уніатської Церкви в минулі століття.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1. Атлас планов и фасадов церквей, иконостасов к ним и часовен, одобренных для руководства при церковных постройках в селениях. – СПб.: Издание Святейшего Синода, 1843. – 50 с.
2. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 258. – Оп. 3. – Спр. 66. Переписка с уполномоченным графини Браницкой о продаже органа Почаевской церкви. – 4 л.
3. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 592. – Оп. 2. – Спр. 114. Об изъятии из церквей оборудования и инвентаря униатского происхождения. – 20 л.
4. Записки Иосифа, митрополита Литовского: В 3 т. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1883. – Т. 3. – VI + 1402 с.
5. Национальный исторический архив Беларуси, г. Минск. – Ф. 3245. – Оп. 2. – Д. 370. Дело о представлении деканами Минской губ. сведений о наличии в церквах губернии иконостасов, органов, количестве ветхих церквей. – 75 л.
6. ПСЗРИ. Собрание второе: В 55 т. – Т. X. 1835. Отделение Второе. – СПб.: В Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1836. – С. 919-1269.
7. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721-1878 г. – М.: Типография М. Н. Лаврова и К^о, 1879. – 502 с.
8. Центральный исторический архив г. Москвы. – Ф. 203. – Оп. 762. – Д. 231. Дело о сборе церковной утвари (икон, облачений, крестов и др.) с церквей и монастырей Московской епархии для посылки в бедные церкви Полоцкой епархии (1837). – 42 л.
9. Щавельский Г., прот. Последнее воссоединение с православной церковью униатов Белорусской епархии (1833-1839 г.г.) / Г. Щавельский. – СПб.: Типография «Сельского вестника», 1910. – 380 с. + 84 с.

Стаття надійшла до редколегії 25 січня 2016 р.